

UOT 94 (479.24); 30:314; 39

**AZƏRBAYCAN XALÇALARINDAKI NAXIŞLARDA
TARİXİ DEMOQRAFİYA ELEMENTLƏRİ****Aydın B.MƏMMƏDOV***

Azərbaycan xalçaları istər qədimliyinə, istərsə də ənənəvi toxunuşuna, naxışlarının zənginliyinə, rəng müxtəlifliyinə, qeyri-adi gözəlliyinə görə dünyada ən çox yayılan və analoqu olmayan, unikal sənət əsərləridir. Məhz buna görə də, Azərbaycan xalçaları mövzu müxtəlifliyi, təkrar olunmaz naxışları, xalqımızın qədim adət və ənənələrindən qidalanan dərin mənə çalarları ilə heç zaman öz aktuallığını itirmir. Azərbaycan xalçalarında təsvir olunan naxış elementləri xalqımızın təbiətə və cəmiyyətə münasibətini, o cümlədən nəsil artımı ilə bağlı qayğılarını, övladcanlılığını, ailə fəlsəfəsini, həyat tərzini real şəkildə əks etdirir. Azərbaycan xalçalarında tez - tez rast gəlinən həyat ağacı təsviri yer üzündə həyatın başlanğıcını, uğuru, sevinci, xoş güzəranlı həyatı, əhali artımını, demoqrafik inkişafı, məhsuldarlığı və tərəqqini ifadə edir.

Məqalədə bu mövzu hərtərəfli təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan xalçaları, əhali artımı, ailə modeli, demoqrafik elementlər, adət və ənənələr.

Giriş. Azərbaycan xalçaları xalqımızın təbiətini, doğma yurdumuzun tarixini, etnoqrafik özəlliklərini, adət-ənənələrimizi, həyat fəlsəfəsini zəngin rəng çalarları ilə orijinal bir tərzdə əks etdirən unikal sənət nümunələridir.

Azərbaycan xalçaları eyni zamanda təbii-coğrafi amillərin əcdadlarımızın həyat tərzinə, gündəlik məişətinə necə və hansı formada təsir etdiyini, o cümlədən xalqımızın hələ tarixin erkən çağlarından üzü bəri məşğul olduğu müxtəlif təsərrüfat sahələrinin bir-biri ilə bağlılığını da aydın şəkildə göstərir.

Belə ki, hələ erkən tunc dövründə əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması, yaylaq-qışlaq maldarlığının geniş vüsət alması heyvan sürülərinin, xüsusilə də xırdabuynuzlu heyvanların sayının tez və sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Qoyunçuluğun inkişafı istər ət və süd kimi qiymətli qida ehtiyatlarının, istərsə də toxuculuq və xüsusən də xalçaçılıq üçün əvəzsiz xammal olan yunun da çoxalması demək idi. Artıq e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində qoyun sadəcə bir ev heyvanı olmamış, həm də xalqımızın ətraf mühitlə bağlı dini-mənəvi baxışlarının formalaşmasında da ciddi rol oynamışdır. Bir sıra

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;*
aydin.mammadov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1825-0356-2570

tədqiqatçılar sözügedən dövrdən etibarən Cənubi Qafqazda yaşayan bir sıra xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların təsəvvüründə qoyunun eyni zamanda dincliyi, əmin-amanlığı, nəsil artımı üçün vacib amil olan qida təminatını və bolluğu ehtiva edən müqəddəs heyvan kimi qəbul edilməsi fikrini çox qədim dövrlərə aid edirlər. Azərbaycan ərazisində qoyun formalı zoomorfik qəbirüstü daş heykəllərinə tez-tez rast gəlinməsi bunu bir daha təsdiq edir.

Azərbaycanda 2600-3000 metr yüksəkliklərdə yerləşən və torpağın 90%-dən çox hissəsi alçaqboylu, sıx otlardan və əlvan güllərdən ibarət alp çəmənlikləri “Alp xalıları” adlanır. Elə ulu əcdadlarımız da, ilk xalçaları toxuyarkən təbiətin bu təkrarsız gözəlliyindən zövq almış, dağların gülüstanını naxışların dili ilə vəsf etmişlər. Azərbaycan xalçalarındakı milli naxışlarımız, məhz bu mənada xalqımızın bəşər tarixinin ən qədim zamanlardan çağdaş dövrümüzə qədər məskun olduğu əraziləri və ictimai inkişaf tariximizi əks etdirən etibarlı mənbələrimizdən biri, ulu əcdadlarımızın təbiətə və cəmiyyətə münasibətini əks etdirən sirli kodlardır. Bu kodlarda xalqımızın həyat və ölümə, nəsil artımını himayə edən hami qüvvələrə etiqadını əks etdirən inanclar sistemi də geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan xalçalarındakı çoxsaylı nəbati və həndəsi naxışlar arasında ağac, çoxlu şanagüllə (lotos), buta, bir-birilə düz bucaq altında kəşisən iki xətt, romb, buynuz, o cümlədən bir vaxtlar ulu əcdadlarımızın müqəddəsləşdirdiyi, totemləşdirdiyi at, qoyun, öküz, maral, şir və s. bu kimi heyvan təsvirlərinin çoxluq təşkil etməsi bu deyilənlərə sübutdur.

Azərbaycan xalçalarında “həyat ağacı” təsviri yer üzündə həyatın və nəsil artımının elementi kimi. Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən ağac – “həyat ağacı”nın təsviri xalqımızın qədim ağac inancı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Mingəçevirdə 1948-1952-ci illərdə aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qədim məbədə məxsus mehrabın mərkəz hissəsindən tapılmış daş böyük maraq doğurur. Daşın yuxarı haşiyəsində yazı mətni, ondan aşağıda isə hər iki tərəfində tovuzquşu olan zanbağa oxşar bitki təsvir edilmişdir. Həmin bitkini həyat ağacına bənzədən M.Seyidov haqlı olaraq: “Bizcə, ortadakı bitki (bəlkə də zanbaq) müqəddəs bitkinin, Dünya ağacının atributudur. Ağacın ətrafındakı cüt (erkək, dişi) quşlar günəşi, məhəbbəti, sevgini – ailəni təmsil edirlər” [10, 90-91].

Ulu əcdadlarımızın ağaca sakral bitki kimi yanaşması təbii ki, onun qol-budaq atması, törəyib çoxalması ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə, ağac və onun xalça üzərindəki təsvirləri ilk növbədə artıb-törəmə, nəsilvermə kimi xüsusiyyətlərini ehtiva edir.

Məşhur türkoloq akademik V.Qordlevski apardığı tədqiqatlar zamanı azərbaycanlıların qədim ağac inancı ilə bağlı nəticələr əldə etmişdir. Alimin gəldiyi qənaətə görə, tarixən azərbaycanlılar qoşa ağaca, bəzən ağaclığa, ormana tapınır və müqəddəs saydıqları həmin ağacların bir budağını belə sındırmağa cürət etmirdilər. Onlar sitayiş etdikləri ağaclara and içir, ildə bir dəfə isə qurban kəsirdilər [14, 245].

Bir çox türk tayfaları hələ ən qədim dövrlərdə uzunömürlülüüyü, dözümlü-

lülüyü ilə seçilən və bu gün dövlət gerbimizi bəzəyən palıd ağacına səcdə etmişlər: “Palıd ağacına at qurbanı kəsilir, qurban qanı ağaca çilənir, atın başı və dərisi isə, budaqlarda asılı qalırdı” [6, 63].

Azərbaycan xalçalarında “həyat ağacının” təsviri

Maraqlıdır ki, sonrakı dövrlərdə dini dünyagörüşünün dəyişilməsi də ağac inamını sarsıda bilmədi: “Artıq Alp İlitvərin dövründə əski türk ibadətinin dəyişilməsi başlayır, lakin müqəddəs ağaclara, dağdağana, saqqızağaca, dəmirağaca, çinara və qarağaca ibadət Azərbaycanda bu günə qədər mövcuddur” [6, 63].

Bəs nə üçün ulu əcdadlarımız palıd ağacına, ümumiyyətlə, ağaclara qurban kəsərkən atı seçmişlər? M.Seyidovun fikrincə, dünya ağacı göydən Umay ilahəsi və atla birgə enmişdir [11, 178]. Nəzərə alsaq ki, Umay ilahəsi nəsil artımını himayə edən hamı mifik obrazdır. O zaman, onun həyat ağacı ilə bağlılığı bir daha təsdiq olunur. Çünki, ağac yuxarıda söylədiyimiz kimi, adətən bir çox xalqlarda, eləcə də türk xalqlarında doğum, nəsil artımı kimi demoqrafik prosesləri ehtiva edən hamı məhsuldarlıq ilahəsinin atributudur. Ağacın doğumla, artımla bağlı olmasını, bəzən də, hətta insanların anası kimi də təsvir və təsəvvür edilməsini Dədə Qorqud eposunda da görmək olar. Belə ki, Basat təpəgözlə vuruşarkən Təpəgöz ondan mənsubiyyətini, hansı qövmdən olduğunu soruşarkən Basat deyir:

Anam adın sorar olsan, Qaba ağac
Atam adın deyirsən, Qağan Aslan
Mənim adım sorursansa, Aruz oğlu Basat.

Gətirilən nümunədən bəlli olur ki, Basatın anası Qaba ağac – yəni əslində, əvvəldə xatırlanan dünya ağacı, atası isə Qağan Aslan, yəni Günəşdir. Türklərin qədim inancına görə, Qaba ağac qadın Umay – uşaq ilahəsi olduğu

kimi, Qağan Aslan isə kişi başlanğıcı imiş [10, 88]. Deməli, Azərbaycan xalçalarında ağacla bərabər, günəşin simvollarından biri sayılan atın, aslanın, keçinin təsviri əslində, ailə modelinin, nəsil artımının göstəricisidir. Bəs nə üçün milli xalçalarımızda həyat ağacı və onunla bağlı, günəşin tez-tez təsvir edilməsi hadisəsi ilə rastlaşırıq? Çünki, bir çox xalqlarda, eləcə də türk xalqlarında ən qədim zamanlarda belə bir inanc varmış ki, günəş kainatın, insanların yaradıcısı olmuşdur. Dünya ağacı kainatın yaradıcısı olduğu üçün, günəş və onun xalçalardakı buta şəklində təsviri də sevib-sevilməyi, məhəbbət ehtirasını, həyat qüvvəsini, artıb-törəməni ehtiva edir.

Azərbaycan xalçalarında Günəş kultu ilə bağlı elementlər. Məşhur xalçaçı-rəssam Lətif Kərimov haqlı olaraq, milli xalçalarımızda buta elementinin təsvir olunmasını Günəş kultu və atəşpərəstliklə bağlayır [8, 58-59].

Azərbaycan xalçalarında (“Xantirmə” və “Şabalıdbuta”) buta təsviri

Azərbaycanda Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə belə soydaşlarımızın şüurunda günəşə etiqadın dərin izlər buraxdığını J.Şardənin qeydlərində aşkar görə bilərik. O yazır ki, islam təqviminin ilk ayı olan: “Məhərrəmlik ayının ilk on günü ictimai matəm günləri olduğu üçün ilin ilk gününü təntənəli surətdə bayram etmək ənənəsi ildən ilə zəiflədi, nəhayət, dəbdən düşdü. ...Günəş təqviminə görə, yeni ilin bayram edilməsi qaydasını saxlamaq istəmərdilər. Ölkənin əhalisi buna qarşı çıxdı və özünün qədim atəşpərəst dinində təkid etdi. Xalq ilin ilk gününü günəşə həsr edilmiş dini bayram kimi keçirirdi” [12, 47].

J.Şardən fikrinə davam edərək: “...Yeni il bayramını günəş ilinin ilk gününə təyin etmək lazım gəlirdi. Bu gün həmişə bahara, ilin ən yaxşı fəslinə, hər şeyin yenidən təzələnməsi dövrünə düşürdü.” – deyə yazırdı [12, 47].

Doğrudan da, Günəş kultu ilk növbədə, xalqımızın qədim inanclar siste-

mi ilə bağlıdır. Belə ki, xalqımız qışda donmuş torpağın və suyun yazda canlanmasını, təbiətin oyanışını doğumun ölüm üzərində qələbəsi kimi səciyyələndirirdi. Yaz fəslində təbiətdəki bu canlanma cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına təsirsiz ötürmədiyi üçün insanların mənəvi aləmində də öz inikasını bu və ya digər formada tapırdı. Bir çox türk xalqlarında təbiətin oyanışı demoqrafik artım, məhsuldarlıq, xeyir-bərəkət kimi dəyərləndirilirdi: Orta Asiya xalqlarının mədəni həyatının ilkin inkişaf pillələrində hər il ölən və dirilən təbiəti simvolizə edən, Soqqla sıx şəkildə bağlı olan Siyavuş tanrısı olmuşdur.

Tarixçi Nərsəhiyə görə, Buxarada islamın qələbəsindən, hətta bir neçə əsr sonra – X əsrdə baharın gəlişi ilə bağlı Səyavuşa qurbanlar gətirilir, onun qışda ölümü ilə bağlı qəmli mahnılar oxunur, yazda yenidən dirilməsi ilə bağlı şənliklər keçirilirdi [19, 255].

Əgər, islam dininin hakim olduğu X əsrdə Siyavuş kultunun hələ də mövcudluğunu qoruya bilmişdirsə, bu qədim inancların insanların təfəkküründə nə qədər böyük rol oynadığını aşkar şəkildə təsdiq edir. Elə bu səbəbdəndir ki, baharı simvolizə edən elementlər bir çox türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların təbii sənət nümunələrində üstünlük təşkil edir.

I Xosrovun (531-579) hakimiyyəti illərində onun romalılar üzərindəki qələbəsi şəərəfinə toxunmuş, uzunluğu 140 m, eni 27 metr olan “Bahar xalçası” təbiətdə yazın gəlişi ilə bağlı dəyişiklikləri real əks etdirir. Əsasən, qızılı və gümüşü ipək saplardan toxunan bu xalçada torpağın canlanmasını, suyun axınını daha dinamik, canlı təsvir etmək üçün şəffaf, qiymətli daşlardan, o cümlədən yaşıl, təzə-tər otları sözügedən kompozisiyada ön plana çəkmək üçün zümrüd daşlarından istifadə olunmuşdur. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, xalçalarda baharın gəlişini əks etdirən oyanmış, canlanmış torpaq və su elementləri də, bilavasitə nəsil artımı ilə, məhsuldarlıqla sıx şəkildə bağlıdır: “İnsanlar əkinçiliklə məşğul olduqları ilk günlərdən torpağa adi təbiət elementi kimi deyil, onları dünyaya gətirən, onları yedirdən, bəsləyən ana kimi - həyatın mənbəyi kimi baxırdılar. ...Belə ehtimal etmək olar ki, qadın – ana obrazı, elə günəş, torpaq və su ilə eyniləşdirilərək müqəddəsləşdirilmişdir” [17, 59].

Arxeoloq R.Göyüşov Üzərliktəpədən tunc dövründə yaşamış əcdadlarımızın dini görüşlərini öyrənmək üçün elmi baxımdan son dərəcə maraqlı olan bir tapıntıdan – qadın bütündən bəhs edərək yazırdı: “Üst təbəqədə daşdan düzəldilmiş ocağın içərisindən tapılmış bu büt yerli əhali arasında bütperəstliyin yayıldığını sübut edir. ...Bu dövrdə qadın bütləri çoxluq təşkil edir ki, bu da ananın nəsil artırma rəmzi və ya ona həyatın başlanğıcı kimi baxılması ideyasından irəli gəlmişdir” [7, 25-26].

Qız qalalarının tikintisi və təyinatı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürən tədqiqatçı Q.Cəbiyev yazır: “Nəhayət, bir qrup araşdırıcılar Qız qalalarındakı “qız” sözünü qədim Şərqdə müqəddəs hesab edilən su ilahəsi Anahid ilə əlaqələndirirlər, həm də bu qız qalaları haqqında dərc olunmuş sonuncu mülahizədir” [4, 90].

Məhz buna görə də, Azərbaycan xalçalarında nəsil artımını, toy-düyünü,

məhsuldarlığı himayə edən günəşin, odun, istinin rəngi olan al, qırmızı rəng, suyu ehtiva edən mavi rəng, qaranlığa, şərə qarşı qoyulan ağ rənglər üstünlük təşkil edirdi.

Dünyanın bir çox məşhur muzeylərində Azərbaycan xalqına məxsus son dərəcə qiymətli sənət nümunələri, o cümlədən xalçalarımız saxlanılır. Xalqımızın nadir sənət nümunələrinin saxlanıldığı yerlərdən biri də Böyük Britaniya-dakı Viktoriya və Albert muzeyindədir.

Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən xalçalar içərisində 1539-cu ildə Təbrizdə şah Təhmasibin sifarişi ilə Ərdəbil məscidi üçün toxunan və sənət aləmində “Şeyx Səfi” adı ilə məşhur olan bu xalça sənətkarlıq baxımından Azərbaycan ustalarının ərsəyə gətirdiyi ən orijinal əsərlərdən biridir. Bu xalçanın kompozisiya həlli olduqca maraqlıdır. Bəzəkləri müxtəlif gül-çiçəklərdən ibarət olan bu xalçanın mərkəzindəki medalyon çoxguşəli mozaikadan ibarətdir. Bədii baxımdan qönçəyə bənzər bu mozaika xalqımızın günəş inancı ilə sıx surətdə bağlıdır.

Xalçanın rəng həllində əsasən, baharın, əhali artımının, təbiətdə yenilənməyin, məhsuldarlığın simvolu olan yaşıl, nəsil artımını himayə edən, onu şər qüvvələrdən qoruyan Umayın, günəşin rəngi olan qırmızı və sarı rənglər üstünlük təşkil edir.

Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq sözügedən xalçanın mərkəzindəki bu böyük qönçəni günəşə bənzədirlər: “Xalıda rənglər ardıcıl olaraq, rəngşünaslıq elminin tələbləri əsasında elə düzgün yerləşdirilmişdir ki, bu böyük qönçə günəşi, ətrafındakı kiçik qübbələr isə şüaları xatırladır” [5, 76].

Bundan başqa, Azərbaycanda günəş inancı ilə əlaqədar ər evinə köçən qız-gəlinləri sakral rəqəm sayılan yeddi dəfə günəşin simvolu sayılan çırağın, qəndilin başına dolandırılırlar. Təbii ki, bu adət bilavasitə ər evinə köçən gəlinin yeni evə - ocağa xeyir, bərəkət, səadət gətirməsi, həmin ocağın nəslini artırmaq istəyindən, diləyindən irəli gəlirdi.

Digər tərəfdən odun, çırağın, qəndilin ətrafına dolanmaq, üstündən atlanmaq, bir sözlə günəşin yerdəki bəlgəsi, simvolu odla, alovla əlaqədə olmaq bəxtin açılmasına, insanın ailə həyatı quraraq xoşbəxt olması anlamına gəlir. Bir folklor nümunəsində deyildiyi kimi:

Yansın, alov saçsın,

Mənim bəxtim açılısın [1, 31].

Şeyx Səfi xalçasında, xalçanın ara sahəsinin yuxarı və aşağı hissələrində böyük, zəngin, bəzəkli, qırmızı və şəkəri rəngli qəndil təsvirləri bir daha yuxarıda deyilən fikirləri təsdiq edir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qız-gəlinlərin əl-ayaqlarının xına ilə boyanması adəti də, günəşin bəlgəsi olan qırmızı rəngin mifik, hami qüvvəsinə inamla bağlı idi. Zəkəriyyə əl-Qəzvini özünün “Əsar əl-biləd və əxbar əl-ibad” əsərində yazır: “Gəncə Daruran çayının üzərində yerləşir. ...Daruranın yanında qalaya oxşayan yumru qaya var. Qaya pasa oxşayan yaş mamırla örtülüb; xına kimi əl-ayağı boyayır. Qəribədir ki, mamır yalnız boyanmaq istəyən adam

həmin qayanın üstündə oturduqda o cür olur. Onu başqa yerə apardıqda heç nə alınmır. Deyirlər ki, adamlar gəlinin əl-ayağını boyamaq istədikdə onu qayanın üstünə gətirirlər” [13, 160].

Bu zaman belə bir sual yaranır: nə üçün gəlinə əziyyət verib onu hündür qayanın üzərinə çıxarırdılar? Təbii ki bu, gəlinin köçəcəyi evə övlad sevinci, ailə səadəti gətirməsi üçün qırmızı rəngə - qədim inanclarımızdan olan Günəşə, Al ruha tapınması ilə əlaqədar idi.

Yuxarıda deyilənlər, Azərbaycan xalçalarının rəng seçiminin xalqımızın qədim etiqad və inanclarının təsiri altında formalaşmasını, rənglərin qədim adət və mərasimlərimizin simvolikası ilə sıx bağlılığını əyani şəkildə sübut edir. Məhz bu kontekstdə, al qırmızı, sarı, narıncı rənglərin üstünlük təşkil etdiyi xalçaların əhali artımı ilə bağlı nişan, toy, uşağın dünyaya gəlməsi kimi adət və ənənələrlə bağlı mərasimlərdə mütləq iştirakının şahidi oluruq. Elə Vətənimizin, demək olar ki, bütün bölgələrində qurulan toy mağarlarında, bu gün də üzərində “Toyun mübarək!” yazılmış əlvan xalçaların asılması fikrimizi bir daha təsdiq edir. Əksinə, qırmızı-sarı rənglərin, demək olar ki, iştirak etmədiyi, qara rənglərin isə üstünlük təşkil etdiyi xalçalarda dünyasını dəyişmiş insanların son mənzilə yola salınması bu sənət nümunəsinin doğum kimi, ölümlə bağlı demoqrafik prosesdə də iştirakını göstərir. Əbəs yerə demirlər: “İnsan xalça üstündə dünyaya gəlir, xalça üstündə də dünyadan köçür”.

Azərbaycan xalçalarında qırmızı rəngin üstünlük təşkil etməsi, bilavasitə qaranlığa, şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparan, nəsil artımını, toy-düyünü, yeni doğulan uşaqları, zahı qadınları himayə edən Al ruhla sıx şəkildə bağlıdır. Al ruha inam Azərbaycanın bir sıra bölgələrində, adət və ənənələrimizdə bu günədək qorunub saxlanılmaqdadır. Günəş və Ay tutularkən insanlar öz söylərini məhz Al ruhla birləşdirərək, Günəşin “köməyinə yetmişlər”. Sözügedən məsələ ilə bağlı N.Rzayev yazır: “Azərbaycanda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Al ruhu xeyirxah ruh kimi bədxah ruhlara qarşı qoyulmuşdur. Günəş və Ay tutulan vaxt Al ruhun köməyinə müraciət edilərmiş. İlk növbədə od qalanarmış, atəşfəşanlıq qurularmış, silahlardan atəş açılarmış, sinc və təbil vurularmış ki, Ay, yaxud Günəş bədxah ruhların əsirliyindən azad edilsin” [9, 42].

Bu gün də, Azərbaycanın bir çox bölgələrində toy-düyün təşkil edilən həyətlərin darvaza və qapılarında qırmızı parçaların asılması, gəlinin belinə qırmızı lentin bağlanması Al ruha olan inamdan irəli gəlir. Azərbaycan xalqı ən qədim dövrlərdən üzü bəri inanırdı ki, Al ruh yeni evə qədəm qoymuş gəlini, yeni doğulan uşağı 40 gün davam edən ağır çillədən himayə edir. Ta qədim dövrlərdən, əcdadlarımız inanırdı ki, əgər qırxlı uşaq evdə tək qalarsa, “cin gəlib onu öz uşağı ilə dəyişdirər. Əgər dəyişdirsə, onda bu dəyişilmiş uşaq həmişə arıq-sısqa olur, heç artıb ağarmır, ömrü boyu ağıldan kəm olur. Belə uşağa “cin dəyişəyi” deyərlər” [2, 147].

Ümumiyyətlə, xalqımız toydan sonrakı 40 günü də təhlükəli sayaraq şər qüvvələrdən qorunmaq üçün al qırmızı rənglərin üstünlük təşkil etdiyi xüsusi qoruyucu çillə xalçalarından, çillə şəddələrindən yararlanmışdılar. İnsanlar belə

güman edirdilər ki, məhz Al ruhu xatırlayan, onu səsləyən qırmızı rənglər, naxış elementləri bəy və gəlini şər qüvvələrdən qoruyacaq, bu yolla da nəsil artımına öz töhfəsini vermiş olacaqdı. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, xalçalar özündə əks etdirdiyi rəng çalarlarının daşdığı inanclar sistemi ilə demoqrafik elementlərə də malik olmuşlar. Başqa sözlə, xalçalar ən qədim dövrlərdə bir növ insanlarla gözəgörünməz xeyirxah və şər qüvvələr arasında informasiya mübadiləsinin daşıyıcısı rolunda da çıxış etmişlər. Ulu əcdadlarımız xalçalarımızdakı isti (günəş rəngləri - qırmızı, sarı, narıncı və s.) və yaxud soyuq (su rəngləri - göy, mavi, yaşıl və s.), o cümlədən axromatik (ağ-qara) rənglərin, müxtəlif naxış və simvolların vasitəsilə şər qüvvələri ram etməyə, onları öz həyat və məişətlərindən uzaqlaşdırmağa, cilovlamağa cəhd göstərmişlər.

Çillə xalçaları yuxarıda göstərildiyi kimi, bütün demoqrafik proseslərdə aktiv iştirak edən kosmik informasiya ötürücüsüdür. O, insanların ailə qurmaq, artıb-çoxalmaq, övlad sahibi olmaq kimi təbii istəklərinin qoruyucusudur. Toya qədər də, toydan sonrakı dövrdə də insanları şər qüvvələrdən qoruyan universal müdafiə sistemidir. Günəşin, həyat ağacının al-qırmızı simvolları ilə bəzənmiş xalçalarımız, xüsusilə də, çillə şəddələri gənc qızlar arasında daha çox məşhur idi: Novruz bayramı ərəfəsində cavan qızlar çillə şəddəsini yerə döşəyir, onun üzərində əyləşərək öz arzu və istəklərini diləyirdilər. Sonra, həmin xalçanı ulduzları və səmanı “görərək” onların arzu və istəklərini həyata keçirmələri üçün tam bir həftə ərzində açıq səma altında saxlayırdılar [18, 29-30].

Azərbaycan xalçalarında qönçə və buynuz elementləri. Xalçalarımızda ən çox rast gəlinən bəzək, naxış elementlərindən biri də qönçədir. M.Seyidovun fikrincə, qönçə elə butanın özüdür: “Qönçənin şəklinə diqqət yetirsək, görürük ki, onun odla, istiliklə bağlı olduğunu gözə çarpdırmaq üçün xalq sənətkarları – naxışçılar, memarlar, xalçaçılar, dulmuşular və b. onun başını sağa əymişlər [10, 131]. Bəs nə üçün xalça ustaları qönçənin başını sağa əymişlər? M.Seyidov bu suala cavab verərək: “Bu da təsadüfi deyildir. Bəllidir ki, oğuzlarda sağ həm də günçixanın (gündoğanın) rəmzi imiş. Günçixan isə günəşlə bağlıdır. O, belə qənaətə gəlir ki, buta istiliklə, odla, Günəşlə, Dünya ağacı ilə də bağlıdır [10, 131].

Qədim Şərq mifologiyasında da Günəşlə Dünya ağacı həmişə bir-biri ilə vəhdətdə təsvir edilir. M.Matye qeyd edir ki, bir çox qədim mifoloji inanclar sisteminə kəhkəşanın, kainatın yaranması ağacla əlaqələndirilir. Belə inancların birinə görə bir vaxtlar zülmətdə olan Günəşin övladı hündür bir yüksəkliyin üzərində ucalan lotosun-şangülün ləçəklərində əmələ gəlmişdir. Şmunu şəhərinin yaxınlığındakı yüksəklikdə - təpədə bitmiş şanagül beləcə gənc Günəş ilahəsinə can vermişdir. Onun ləçəkləri arasında müqəddəs uşağın əyləşdiyi şanagül çiçəyinin təsvirinə isə Roma dövrünə qədərki əsatirlərdə təsadüf olunur [16, 15-16].

R.Tağıyeva, əslində nəbatəti naxış olan şanagüllənin – lotosun, Azərbaycan xalçalarında tez-tez rast gəlinən həndəsi təsvirini buynuz elementi ilə eyniləşdirir ki, bu da təsadüfi deyildir. Hələ, ən qədim zamanlardan Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda qoç, öküz, keçi və s. bu kimi heyvanlar

müqəddəs sayılmış. Qoyunun müqəddəs heyvan olması çox qədim dövrə aiddir. Azərbaycanda e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid qabların üzərində verilmiş qədim qoyun təsvirləri, Qaratəpədə ikinci mədəni təbəqədən tapılmış 10-a qədər xırdabuynuzlu heyvan fiquru bu deyilənləri bir daha sübut edir.

Azərbaycanda geniş otlaq sahələrinin, əlverişli iqlim şəraitinin mövcudluğu hələ ən qədim zamanlardan qoyunçuluğun və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Qədim Azərbaycanda qoyunçuluğun inkişafı və maldar əhalinin mühüm gəlir mənbəyinin olması, ona olan dini etiqadı da xeyli artırmışdır. Başqa sözlə, qoyuna sitayiş daha çox qoyunçuluqla məşğul olan xalqlar arasında, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmışdır [15, 306].

Xalqımız tarixən təbiətimizə və iqlimimizə əlverişli şəkildə uyğunlaşmış, tez artıb çoxalan, südü, yunu, əti ilə güzəranını yaxşılaşdıran, maddi rifahını yüksəldən qoyunçuluğa mühüm təsərrüfat sahəsi kimi yanaşmışdır. Tarixən, əhali artımının maddi nemətlərin bolluğu ilə bağlılığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu sahənin inkişafı demoqrafik artımımıza da həmişə müsbət şəkildə təsir göstərmişdir.

Xalqımız bu bərəkətli heyvanı daima şifahi xalq ədəbiyyatında və tətbiqi incəsənətin bir çox sahələrində, o cümlədən xalçaçılıq sənətində vəsf etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, əsrlər boyu Qarabağda toxunmuş rəngarəng xalçalar içərisində, öz kompozisiyasına görə seçilən xalçalardan biri də xalq arasında “Buynuz” adı ilə şöhrətlənən sənət nümunələri olmuşdur. Bu xalçalarda naxış elementlərinin əsas formasının stilizə edilmiş qoç buynuzu olması, xalqımızın qədim qoç onqomu – totemi ilə bağlıdır.

Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid nümunələrdə
 (“Qasımuşağı” və “Qoçbuynuz Xanlığı”) buynuz elementləri

Ümumiyyətlə, xalçaçılıq sənəti sırf qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı olduğu üçün, qoyun yunundan hazırlandığı üçün xalqımızda bu heyvana xüsusi münasibət, qayğı və həssas yanaşma olmuşdur. Qədim folklor nümunələrindən birində oxuyuruq:

Hər evi mən yunum ilə bəzərəm,
Ağır-ağır xalçalarım var mənim,
Allı-güllü xonçalarım var mənim! [1, 12].

Gətirilən nümunədə, qədim el-oba sənəti olan xalçaçılığın xalqımızın məişət və dolanışığı, eləcə də gənc oğlan və qızlarımızın ailə qurmaq istəyi aydın şəkildə öz əksini tapıb. Belə ki, ərə getməyə hazırlaşan qızlara hələ gənc yaşlarından özləri üçün cehizlik xalça, palaz, kilim toxumağı öyrədirdilər. Hana arxasında əyləşən qızlar isə toxuduqları xalçalara hər dəfə zərif barmaqları ilə yeni ilmələr saldıqca gələcək ömür-gün yoldaşlarının övladcanlı, övladlarının isə sağlam, ağıllı və zəhmətsevər olmaları ilə bağlı arzu, istək və diləklərini köçürürdilər.

Əslində, xalçaçılıqla məşğul olan gənc qızlarımız bir növ gələcək ailələrinin maddi təminatı prosesində bilavasitə iştirak etmiş olur, incə, estetik zövq, böyük səbr, gərgin əmək tələb edən işi yerinə yetirərək ailə həyatı və quruculuğuna da, mənəvi-psixoloji baxımdan hazırlanmış olurdular. Elə yuxarıda gətirilən folklor nümunəsindəki “allı-güllü xonçalarım var mənim” ifadəsi də toy-düyün xonçalarına, yeni qurulacaq ailələrə, əhali artımına bir işarədir.

Yuxarıdakı folklor nümunəsində, şərti olaraq qoyunun “hər evi mən yunum ilə bəzərəm”, - deyə “söyləməsi” isə demək olar ki, hər bir azərbaycanlı ailəsində hana, kirkidin, eləcə də çeşid-çeşid çoxsaylı xalçaların olmasına işarədir. Digər bir folklor nümunəsində isə:

“Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər,
Qoyunsuz evlər gördüm
Qurumuş çaya bənzər [1, 16].

– deyə, söyləməsi isə qoyunçuluğun, bu sahə ilə bağlı xalçaçılıq sənətinin ailələrin maddi güzəranında, dolanacağında, yeni bağlanacaq nikahların dinamikasında, doğulacaq uşaqların, bir yaşa qədər baş verə biləcək uşaq ölümünü, miqrasiya və digər bu kimi demoqrafik proseslərin inkişafında ola biləcək dəyişikliklərdəki rolunu aydın şəkildə göstərir.

Zaman-zaman xalqımız nəinki qoyun yunundan hazırlanan xalçalara, eləcə də qoyun dərisindən hazırlanan papaqlara belə yüksək ehtiramla yanaşmışdır: “Deyilənlərə görə, ta qədimlərdən xalqımızın sevinc soraqlı, ümid müjdəli belə bir maraqlı adəti də olubdur. El yolunda ağır yara alanların, sağalmaz dərddə mübtəla olanların arzusu ilə, onun yastığının altına, ya da lap gözünün qabağına papaq qoyarlarmış. Baba xilqəti, ata vüqarı, əmi-dayı yadigarı, qardaş nişanəsi olan papaq ...xəstənin qəlbinə toxtaqlıq, sağalmaq arzusuna şam-çıraq tutarmış. Qeyrətə sonsuz inam və ehtiram xəstəni şər qüvvələrdən qoruyar, onu sağaldarmış” [3, 202].

Göründüyü kimi, qoyun ailənin bir çox problemlərini çözdüyü, tələbatını ödədiyi, ən əsas isə əhali artımı və yenilənməsi prosesində fəal iştirak etdiyinə görə, xalqımız xalçaçılıq sənətinin texniki imkanlarını, bədii xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qoyunçuluğa, bu zərif hevana olan ehtiramını qoç buynuzu formasında xalçalarımızda əbədiləşdirmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bir çox xalçalarımızda buynuz elementi sxematikləşmiş və bəzən də, nisbətən əyri xətlərlə işlənmiş şəkildə təsvir edilmişdir.

Xalça ustaları xalçanın əsas elementi olan buynuzu daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün, onu böyük ölçüdə də toxumuşlar. Ara sahədə böyük ölçülü buynuz təsvirləri son dərəcə rəvan, axıcı və səlis bir tərzdə düzülərək kontrast rənglərin, plastikanın köməyi ilə kamil bir kompozisiya əmələ gətirirlər. Buynuz xalçalarındakı rəng şuxluğu, elementlərin sıralanmasındakı axıcılıq, xalqımızın qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı həyat ritmini, ailəcanlılığını, həyata və ətraf mühitə sevgisini, mənsub olduğu ocağa, Vətənə sevgisini ilmələrin dili ilə real bir şəkildə əks etdirir.

Nəticə. Tədqiqatın sonunda belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan xalçası nəinki Vətən tariximizi, o cümlədən demografik xüsusiyyətlərimizi milli na-xışlarımızda etibarlı şəkildə əks etdirən və qoruyan, nəsillərdən nəsillərə erməğan olan müqəddəs bir parçasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. İki cildə. I kitab. - Bakı: AzSSR EA, - 1968. - 290 s.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri. - Bakı: Elm, - 1988. - 196 s.
3. Bünyadov T. Zirvəqala. - Bakı: Gənclik, 1988. - 264 s.
4. Cəbiyev Q. Arxeologiya və romantika. - Bakı: Gənclik, - 1990. - 128 s.
5. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. - Bakı: İşıq, -1980. - 165 s.
6. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrüdə. - Bakı: Azərənşr, - 1997. - 120 s.
7. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. - Bakı: Azərənşr, - 1993. - 83 s.
8. Kərimov L. Buta anlayışı və onun formaları. "Qobustan" məcmuəsi, 1970, №3.
9. Rzayev N. Əsrlərin səsi. - Bakı: Azərənşr, - 1974. - 80 s.
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. - Bakı: Yazıçı, - 1983. - 326 s.
11. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. - Bakı: Gənclik, - 1994. - 231 s.
12. Şardən J. Səyahətnamə. - Bakı: Elm, - 1994. - 96 s.
13. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - 480 s.
14. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т.1. - Москва: Вост-лит, - 1960. - 552 с.
15. Крупнов Е.И. Древняя история северного Кавказа. - Москва: АН СССР, - 1960. - 520 с.
16. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. - Москва-Ленинград: АН СССР, - 1956. - 173 с.
17. Пассек Т.С. Первые земледельцы. // По следам древних культур. - Москва: Госиздат, - 1951. - 49-71 с.
18. Тагиева Р. Азербайджанский ковер: происхождение и символика. Наследие, №3 (75), 2015, 24-31 с.
19. Якубовский А.Ю. Древний Пянджикент. // По следам древних культур. - Москва: Госиздат, - 1951. - 209-270 с.

ЭЛЕМЕНТЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В УЗОРАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОВРОВ

Айдын Б.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Азербайджанские ковры - самые распространенные и уникальные произведения искусства в мире, благодаря своей древности, традиционному ткачеству, богатству узоров, разнообразию красок и необычайной красоте. Именно поэтому, азербайджанские ковры никогда не теряют своей актуальности благодаря разнообразию тем, неповторимым узорам, глубоким смысловым оттенкам, возвращенным древними обычаями и традициями нашего народа. Элементы узора, изображенные на азербайджанских коврах, реалистично отражают отношение нашего народа к природе и обществу, а также его озабоченность по поводу роста населения, любовь и забота о детях, семейной философии и образа жизни. Изображение древа жизни, буты, овца, рога и многие элементы которые часто встречаются на азербайджанских коврах, символизируют начало жизни на земле, успех, радость, благополучие, рост населения, демографическое развитие, продуктивность и прогресс.

В статье этот вопрос анализируется комплексно.

Ключевые слова: Азербайджанские ковры, рост населения, модель семьи, демографические элементы, обычаи и традиции.

ELEMENTS OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE PATTERNS OF AZERBAIJAN CARPETS

Aydim B.MAMMADOV

SUMMARY

Azerbaijani carpets are the most widespread and unique works of art in the world due to their antiquity and traditional weaving, richness of patterns, variety of colors and extraordinary beauty. That is why Azerbaijani carpets never lose their relevance due to the variety of themes, unique patterns, deep semantic shades, nurtured by the ancient customs and traditions of our people. The elements of the pattern depicted on Azerbaijani carpets realistically reflect the attitude of our people to nature and society, as well as their concern about population growth, love and care for children, family philosophy and lifestyle. The image of the tree of life, buta, sheep, horns and many elements that are often found on Azerbaijani carpets symbolize the beginning of life on earth, success, joy, well-being, population growth, demographic development, productivity and progress.

This article analyzes this issue comprehensively.

Keywords: Azerbaijani carpets, population growth, family model, demographic elements, customs and traditions.